

boeken

DE PRIJS VAN DE EURO

Het debat over de invoering van de euro is nog niet helemaal verstomd. Getuige hiervan is een bundel die opstellen samenbrengt naar aanleiding van de euro-discussie onder Nederlandse economen. In februari 1997 publiceerden immers een zeventigtal Nederlandse economen in *De Volkskrant* een kritisch artikel over de komende Economische en Monetaire Unie (EMU). Het was een steen in een kikkerpoel omdat in Nederland in de media en de politiek een algehele consensus bestond over EMU en euro. In *De Balie* in Amsterdam werd het debat verder gezet over het misplaatste optimisme waarmee de meeste economen, politici en journalisten zich de euro-propaganda hadden laten aanleunen. In dit handzaam boekje samengesteld door Geert Reuten, Kees vendrik en Robert Wend worden nu de krachtlijnen van het protest van de 70 economen hernomen en verder uitgewerkt via een aantal individuele bijdragen. Om de lezer te gerieven en niet te laten verdwalen in de nogal gediversifieerde argumentatie heeft in een laatste hoofdstuk Marjan Zijlmans nog eens een aantal punten op een rijtje gezet. De grootste aandacht gaat hierbij uit naar de neo-liberale opzet van de het EMU-project. Dat neo-liberalisme is te herkennen in de toetredingscriteria. Hieraan voldoen betekent vooral door middel van bezuinigingen de welvaartsstaat opofferen. Er kan dan met de euro geen sprake meer zijn van vraagstimulering. De gehanteerde toetredingsnormen zullen procyclisch werken en dus een economische inzinking aanjagen door vraaguitval in een Europa dat opgezadeld zit met miljoenen werklozen. De EMU reduceert voorts de macro-economische politiek tot een monetaire politiek met het handhaven van de prijsstabiliteit als enig doel. Door de procyclische werking van dit beleid glijden we af naar een herhaling van de gevoerde economische politiek in de jaren dertig. Een anticyclisch beleid biedt daarentegen de kans om sneller de begrotingsnormen te

halen dan met dit EMU beleid. De EMU wordt daarbij verweten geen rekening te houden met een harmonisering van het fiscale beleid, wat tot fiscale concurrentie zal leiden tussen de staten die bedrijven en investeerders willen binnenhalen. Door het toekennen van lastenverlichting aan de bedrijven zullen de regeringen geneigd zijn om de minderopbrangsten te compenseren door de het afwentelen van lasten op de lagere inkomensgroepen. De EMU zal de concurrentie aanwakkeren en de uitstoot van arbeidskrachten bevorderen waardoor het effect op de werkgelegenheid negatief zal zijn, hetgeen zich zal vertalen in een volgende spiraal van loonsverlagingen en afbraak van collectieve voorzieningen. Dat laatste zal vooral de werkgelegenheid van vrouwen treffen, omdat vrouwen vooral in de collectieve voorzieningen werken.

Het grootste verwijt treft de politici die zich hebben gehaast om de EMU aan te prijzen als een middelje tegen alle kwalen. De politici vertellen dat de EMU de vrede en de stabiliteit in Europa zal dienen. De ware reden is dat de EMU wordt gebruikt om met oneigenlijke middelen de politieke eenwording af te dwingen, iets waarvoor nog geen consensus bestaat. Vandaar dat de EMU eerder de tegenstellingen zal aanscherpen dan doen afnemen. Het grote probleem van de EMU is de sterke ongelijkmatige ontwikkelingsgraad van de Europese ruimte. Indien de EMU zal leiden tot meer eerder dan tot minder werkloosheid zullen de tegenstellingen op politiek niveau toenemen en de besluitvormingsmechanismen van de Europese instellingen vastlopen. Kortom, het zijn de bekende argumenten van de euro-critici.

Zoals altijd is een bundel samengesteld uit bijdragen van diverse auteurs een hachelijke onderneming. Argumenten worden herhaald en betogen overlappen elkaar. Het betoog hangt soms vast aan de actualiteit onder verwijzing naar recente gebeurtenissen en krantenartikelen. Dat werkt bij voorbaat daterend. Sommige auteurs hebben de verbeelding de vrije loop gelaten en anderen zijn weer gortdroog en

eenkennig gebleven. Dat is de prijs die men moet betalen voor deze bundel gelegenheidsge-schriften. We wachten dus op een grondige studie van het euro-gebeuren.

André Mommen

Geert Reuten, Kees Vendrik en Geert Reuten (red.) De prijs van de euro. De gevaren van de Europese monetaire unie, Amsterdam: Van Genneep, 1998, 206 blz., 698 frank.

TAAL EN POLITIEK

De taalpolitiek heeft België sinds de twee helft van de negentiende eeuw steeds meer in haar greep gekregen en wie er de geschiedenis van de diverse staatshervormingen op naslaat, zal tot de slotsom komen dat uiteindelijk de taalpolitiek noodzakelijk zal leiden tot het ontstaan van twee onafhankelijke staten. Subnatievorming in het oude unitaire België zal dus op termijn de Oostenrijks-Hongaarse of Tsjecho-Slovaakse uitkomst laten zien. Het is nu over dit thema dat Els Witte en Harry Van Velthoven een meer dan verdienstelijk overzichtswerkje hebben gepleegd. Niet dat we in dit geschiedeniswerkje enige nieuwe feiten of inzichten moeten vernemen, maar beide auteurs plaatsen de taalpolitiek in een historisch-theoretische context. In het eerste hoofdstuk geven zij namelijk aan dat België een wonderbaarlijk laboratorium is voor de taal- en nationaliteitenpolitiek waarbij uiteindelijk het principe van de eentaligheid van Vlaanderen en Wallonië werd aanvaard als oplossing voor de taalverhoudingen. Maar dan met uitzondering van Brussel en enkele taalgrensgemeenten. Maar die laatste uitzonderingen kan men best als merkwaardige relictten van een voorbij tijdperk beschouwen.

De invalshoek die beide auteurs hebben gekozen is sterk sociologisch, omdat zij de taal koppelen aan de sociale status van de drager ervan en aanduiden dat de taalstrijd pas ontstaat als er een gevecht ontstaat over het al dan niet opleggen van een bepaalde taal aan anderstaligen. Veel leed zal de mens bespaard worden indien als gevolg van allerlei sociale en economische wetmatigheden de anderstaligen de taal van de meerderheid vanzelf overnemen. Als dat niet lukt, dan heeft men een administratief, sociaal en economisch probleem dat om een oplossing vraagt door middel van politiek ingrijpen.

Kortom, dan ontstaat pas de taalpolitiek. De adder in het gras is uiteraard dat de taal van de heersende klasse vrijwel altijd de taal is waarin de belangrijke beslissingen worden genomen en waarin die aan de massa kenbaar worden gemaakt. In België gebeurde dat tot voor kort in het Frans. Als de heersende klasse nu ook haar eigen taal gebruikt om de staat te besturen, dan hebben we meteen een staatstaal die sterk kan afwijken van het idioom dat de grote meerderheid van de burgers in de dagelijkse omgang hanteert. Op zich hoeft dat geen probleem te zijn, want de oekazes van de machthebbers worden wel degelijk vertaald als het staats- of klassenbelang dat vergt. Men denke maar aan de plakaten die de Duitse bezetter liet aanplakken. Kortom, de noodzaak om tot twee- of meertaligheid over te gaan was zeker inherent aan de efficiëntie van het bestuur.

Anders wordt het als de anderstaligen het recht gaan opeisen om in hun taal bediend te worden en zich organiseren om dat recht af te dwingen en wetgeving eisen om er vorm en inhoud aan te geven. Meestal leidt juist deze taalpolitiek dan bewust of onbewust naar natievorming op basis van taalonderscheid. De taal wordt aldus het richtinggevend criterium voor een identitaire strijd. Het is hierover dat Witte en Van Velthoven een boekje opendoen. Ze gaan daarbij uit van een emancipatiemodel en wel in die zin dat zij de "vervlaamsing" van Vlaanderen zien als een progressieve beweging vanuit de overweging dat de taalbarrière in Vlaanderen ook een klassenbarrière was. Wie wilde klimmen op de sociale ladder moest zich eerst een "vreemde" taal aanmeten om in het staatsapparaat of in burgerlijke kringen een rol te kunnen spelen. Voor de Fransonkundige volksmassa was dat een serieuze handicap. Eentaligheid in Vlaanderen was de politieke optie die het uiteindelijk zou halen van de andere optie, nl. het invoeren van de tweetaligheid voor wat betreft het staatsapparaat over het hele territorium. Deze logische beslissing ten gunste van de eentaligheid betekende ook dat men een wissel trok op het ontstaan van twee natie-staten binnen de Belgische natie-staat.

Daarbij werd die evolutie naar de vorming van twee natie-staten lange tijd gefrustreerd. Dat droeg er mede toe bij dat Brussel inmiddels franstalig geworden was en dus niet meer automatisch tot een eentalig Vlaanderen kon behoren. Daarom zit men nu met het "probleem

Brussel". De flaminganten hoopten dat taalwetgeving de status quo zou kunnen redden in Brussel. Doch de "verfransing" van Brussel is zeker niet gestopt, dit ondanks allerlei institutionele kunstgrepen en onderwijsinspanningen. In Brussel speelt het assimilatiemechanisme volop, dit spijt de aanwezigheid van de Vlaamse ministeries en diensten met hun vele ambtenaren. Als men ervan uitgaat dat alle "vreemdelingen" in Brussel tot de zelfgekozen Franstalige taalrol behoren, dan vormen de Vlamingen er een verwaarloosbare minderheid van goed 5 procent. Uiteraard is de huidige disproportionele vertegenwoordiging van de Vlamingen in de Brusselse instellingen voor de Franstaligen een legitieme bron van ergernis.

Waarom is er geen weg terug naar een groeiend aantal Vlamingen in Brussel? Hier stokt het verhaal van de twee historici. Want ondanks hun sociologisch inzicht zijn ze blind voor een ander belangrijk feit: al decennialang pendelen de Vlamingen naar Brussel in plaats van er te gaan wonen. Hoe komt dat? De veel gehoorde maar weinig steekhoudende verklaring is dat Brussel anti-Vlaams zou zijn. Brussel is allicht anti-Vlaams, maar zeker nog sterker anti-allochtoon. Dat belet de allochtonen niet om er en masse te gaan wonen. De verklaring ligt derhalve elders. Ten eerste zijn er de agrarisch-rurale wortels van de meeste Vlaamse pendelaars. Ze willen in hun eigen dorp blijven wonen afgesneden van de urbane cultuur en omgangsvormen. Ze erven of kopen er een lapje verkavelingsgrond en zetten er een huis of villa neer. De pendel nemen ze op de koop toe omwille van het zogenaamde "woongenot" en nestwarmte. Ten tweede is er de pendelpolitiek (met het zogenaamde "sociale abonnement") ooit uitgevonden in de vorige eeuw om de Waalse industrie te voorzien van goedkope en flexibele Vlaamse arbeidskrachten. Men pendelt nu vanuit Vlaanderen niet meer naar Wallonië, maar wel naar Brussel. Na de pendeltrein kwam uiteraard de pendelauto, al of niet geleased. Daarvoor werden snelwegen en grote en kleine ringwegen aangelegd om er in de file te kunnen staan.

Dit boekje vertrekt van een positief-Vlaamse houding. Dat is een ideologische optie. De auteurs gaan zich dan vragen stellen die ze niet kunnen oplossen vanuit die optie. In welke mate zal het Nederlands bij voorbeeld stand houden in zich van het Engels bedienende internationale

instellingen en bedrijven? Waar staat men dan men het eentalige Vlaanderen dat zich krampachtig bedient van emancipatie-Vlaams? Weinig, want wat heeft de wetgeving op het gebruik van het Vlaams in het bedrijfsleven nog te betekenen als de wereldwijde contacten in het Engels gebeuren en alle computerprogramma's in die taal draaien. Beide auteurs hopen daarom dat een Vlaams-Nederlandse toenadering gewicht in de schaal zal werpen. Wie evenwel de globaliserende zuigkracht van het internationale kapitaal op de Nederlandse samenleving ziet, kan hierbij slechts schuddebollen. De Nederlanders vloeken en juichen al in het Amerikaans en laten op de kleuterschool hun jarige kinderen met Happy Birthday begroeten. Nederland wil graag de 51ste staat van de Verenigde Staten zijn. Gelukkig is er nog een typisch Vlaamse uitvinding: de vertaalcomputer. Doch deze laatste is dan wel onlangs aan Microsoft verkocht om het contact tussen de Amerikanen en de Japanners te vergemakkelijken. Arm Vlaanderen.

André Mommen

Els Witte en Harry Van Velthoven, Taal en Politiek. De Belgische casus in een historisch perspectief, Brussel: VUBPRESS, 1998, 180 blz.

DE GOK VAN FIDEL

Met de val van het Oostblok, stortte de Comecon in elkaar en dit betekende voor Cuba het begin van een zeer diepe economische crisis en een onzekere toekomst. Marc Vandepitte schetst in zijn boek *De gok van Fidel* de recente geschiedenis van Cuba, vertrekkende van de crisis.

Binnen het kader van de wereldsysteem-analyse zoekt hij eerst naar de oorzaken van het economische dieptepunt. Hij komt tot de conclusie dat deze voornamelijk extern zijn. De verscherping van de boycot van de VS is duidelijk een externe oorzaak. Toch kan men zich de vraag stellen of de relatie die Cuba had met het Oostblok en de verregaande integratie in de Comecon, een zuiver externe aangelegenheid is. Bovendien verdiepte de crisis door een aantal elementen, inherent aan het systeem. Ook verder in het boek komt het wereldsysteem-denken nog aan bod maar wordt af en toe onterecht en

foutief toegepast. Het is Cuba's geografische eigenheid die de zelfvoorziening van Cuba onmogelijk maakt en niet enkel hun positie in de periferie. Ook een klein land dat zich niet in de periferie bevindt, zoals België, blijft steeds afhankelijk van de buitenwereld en is beperkt in het nemen van beslissingen en het maken van keuzes.

Uit de beschrijving van de "anatomie van de crisis" licht de auteur de belangrijkste pijnpunten die zorgden voor een continue daling van het BNP, zijnde de ineensorting van de handel en de economische relaties, de crisis in de productiesfeer en schaarste en daling van de koopkracht. Hij formuleert ze tenslotte positief in drie belangrijke uitdagingen: de inschakeling van de wereldmarkt, het financiële evenwicht en de recuperatie en heroriëntatie van de economie. Indien men deze problemen en uitdagingen zou negeren zakt de economie verder weg in een neerwaartse spiraal.

Het geheel van reeds getroffen maatregelen die tot een ware hervorming van de economie leiden, worden volgens deze drie uitdagingen zeer nauwkeurig uitgewerkt en geëvalueerd. Opvallend veel van deze maatregelen zijn eerder kapitalistische ingrepen. Het aantrekken van buitenlands kapitaal, ontwikkelen van een toeristische sector, zorgen o.a. voor de opening naar het westen. Afbouw van subsidies, partiële invoering van belastingen, sanering van het overheidsapparaat en de depenalisering van de dollar dragen bij tot het herstel van het financiële evenwicht. Men tracht de productie te herstructureren door het wijzigen van de eigendomsverhoudingen en het creëren van markten, in de landbouwsector en decentralisering en invoering van prestatiegebonden loon, binnen de secundaire sector. De kapitalistische maatregelen zijn volgens de auteur slechts tijdelijk en noodzakelijk. Ze werden zeker niet ingevoerd uit principe en verloochenen daarom de revolutie niet. De hervormingen worden steeds naast de Structurele Aanpassingsprogramma's van het IMF en de Wereldbank geplaatst, om het duidelijke verschil aan te tonen. Hij gelooft dus in de integriteit van de Marxistische regering maar is terzelfdertijd bezorgd om de mogelijke neveneffecten van de getroffen maatregelen. De negatieve effecten van het toerisme zijn naast het demonstratie-effect het binnensluipen van prostitutie, drugs en criminaliteit. Gewijzigde eigendomsverhoudingen kunnen een ongewenste bourgeoisie klasse

creëren. Desalniettemin zou het centrale gezag deze aspecten onder controle hebben of wil ze althans onder controle houden. Over de slaagkansen en mogelijke evolutie in de toekomst is hij naar het einde toe voorzichtiger.

Tenslotte gaat de auteur de confrontatie aan van de verschillende uitgesproken meningen die er omtrent Cuba heersen. Ze worden geanalyseerd aan de hand van de dialectische driehoek met economie, sociale dimensie en politiek als de drie belangrijke dimensies of deelsystemen waartussen een permanente spanning bestaat. De voluntaristische lijn, houdt vast aan een puriteinse en dogmatische opvatting van het socialisme (benadrukt sociale dimensie). Zij onderschat de crisis en stelt dat de hervormingsmaatregelen te ver gaan. De tweede of technocratische lijn stelt het tegenovergestelde. Ze legt voornamelijk de nadruk op de economische dimensie, vindt dat de maatregelen niet ver genoeg gaan en overschat de crisis. Tenslotte wordt een derde lijn voorgesteld die de meest ideale zou zijn nl. de politieke stabiliteit. Zij legt voornamelijk de nadruk op de politieke dimensie en rechtvaardigt de hervormingen doordat het politieke systeem in evenwicht is.

Een neutrale lezer, die niet verstrikt is in de huidige polemiek rond de recente ontwikkelingen in Cuba, botst op een aantal uitspraken en tegenstellingen die oorspronkelijk verwarrend zijn maar achteraf, na doorzetting en beëindigen van de lectuur, enig inzicht geven in de lopende discussies. In de eerste hoofdstukken vindt men vaak een revolutionair en eerder pamflettair taalgebruik weer. De verschillende systemen worden zo geabstraheerd en extreem gesteld, dat de discussie vervreemd van de realiteit. Nochtans is het voor de meesten duidelijk dat zuivere ideologische modellen in realiteit onwenselijk zijn. Het kapitalisme en communisme in zuivere vorm hebben beiden een te grote prijs in neveneffecten te betalen. Bij het kapitalisme is dit de onrechtvaardige en steeds groeiende ongelijkheid tussen rijk en arm, terwijl het communisme te kampen heeft met een eerder statisch wereldbeeld wat stagnatie tot gevolg heeft. Meer en meer wordt een evenwicht gezocht in hybride vormen vb. de verzorgingsstaat tracht de ongelijkheid in te perken in kapitalistisch systeem en een marktsocialisme maakt het communisme dynamischer en flexibeler. Vooreerst is het niet juist een gecorrigeerd model van de verzorgingsstaat voor zuiver

kapitalisme te aanzien. Hiermee negeert men op zijn minst 100 jaren arbeidersstrijd. Verder lijkt de angst groot dat Cuba met de recente hervormingen zijn eigenheid, zijnde een zo zuiver mogelijk socialisme, verliest en opgeslorpt wordt door de kapitalistische wereld. Hierdoor blijft men ook sterk benadrukken dat het geval van Cuba geen hybride vorm is, doch nog steeds trouw aan de revolutie en het socialisme. Er wordt enerzijds krampachtig vastgehouden aan extreme modellen, terwijl een zoektocht naar de meest ideale verdeelsystemen en voorwaarden tot ontwikkeling meer zin heeft en dichter bij de realiteit staat. Anderzijds worden de recente veranderingen, doorgevoerd door de regering zeer genuanceerd benaderd. Uiteindelijk krijgt men de indruk dat het boek geschreven is om met veel geduld en stevige argumentering de mensen die de volunaristische lijn volgen, de huidige koers van de machthebbers van Cuba te verklaren en hen te overtuigen Cuba een kans te blijven geven.

Annelies Van Bauwel

De Gok van Fidel. Cuba tussen socialisme en kapitalisme? Marc Vandepitte, Berchem: EPO, 1998, 238 p., 698Fr.

GRAVEN IN RWANDA

Over Rwanda is na 1994 al een hele bibliotheek bijeengeschreven. En dat is goed, al was het maar om het nageslacht blijvend te herinneren aan wat er in 1994 (maar graag ook daarvoor én daarna) gebeurde in dit tot dan vergeten stukje aarde. Toch bekruipt je bij een nieuwe publikatie telkens weer de vraag naar de toegevoegde waarde ervan. Toen op 6 april 1994 Rwanda wereldnieuws werd, moest Katrien Vanderschoot, in tegenstelling tot andere auteurs (en leden van de Belgische Senaatscommissie Rwanda), niet op de kaart gaan zoeken waar Kigali ergens lag. Zij was er namelijk. Vertrokken in wat toen nog *tempore non suspecto* leek, eerst als VN-vrijwilligster, later als freelance journaliste. *Graven in Rwanda* is een reconstructie geworden op basis van haar eigen ervaring ter plaatse en de dagboekfragmenten en artikels die ze daarover toen schreef. Ook op basis van haar lijfelijke aanwezigheid bij de zittingen van de Senaatscommissie Rwanda en de zin voor

synthese waarmee ze zich op het rapport van de Senaatscommissie Rwanda (op zichzelf een turf van 736 bladzijden en 13 bijlagen lang) wierp. Tijdens deze reconstructie maakt ze tal van zijsprongetjes, voornamelijk op zoek naar verantwoordelijkheden, net zoals ook de Senaatscommissie dat trouwens deed.

De al dan niet anti-Belgische sfeer in Rwanda, de beperkingen aan het mandaat van de UNAMIR blauwhelmen, de wapenleveringen en de verspreiding van wapens onder de bevolking, de financiering en de uitzendingen van radio RTL (Radio Télévision des Mille Collines), het (on)geloof in de Arusha akkoorden, de voorspelbaarheid maar onvoorstelbaarheid van wat zich zou voordoen, de stille en de parallelle diplomatie, de terugtrekking van UNAMIR en de evacuatie van de niet-Rwandezen zijn slechts enkele van de thema's die aan bod komen. De auteur slaagt er daarbij telkens weer in om de chirurgische (of forensische?) analyse van de Senaatscommissie te laten contrasteren met de getuigenissen van haar vriendinnen Eugénie (tutsi) en Marie (hutu), haar eigen ervaringen en die van andere buitenlanders ter plaatse.

Een aantal vragen die bij de Senaatscommissie onbeantwoord bleven, blijven dat uiteraard, maar zonder veel kritiek vanwege de auteur. Wat was de rol van het Belgische koningshuis bij de bepaling van het Belgische Rwanda-beleid en waarom mogen wij daar niets over weten? Waarom zijn noch de VN (UNAMIR, het Internationaal Rwanda-tribunaal) noch een individuele staat (het huidige regime in Kigali, Burundi waarvan de president vermoord werd, Frankrijk dat een aantal landgenoten verloor, België) geïnteresseerd om de verantwoordelijkheid voor het neerschieten van het vliegtuig van president Habyarimana op 6 april 1994 te achterhalen, terwijl dit het startschot was voor de volkerenmoord en eigenlijk ook voor de moord op de 10 para's? Het zijn slechts twee voorbeelden van vragen die wellicht onbeantwoord zullen blijven.

Ook *Graven in Rwanda* is, dixit de auteur, "een boek zonder conclusie". Het is "therapeutic writing. Al wat nog in mijn geest is overgebleven, moet van me af. Uit schuldbesef, omdat ik niet genoeg heb kunnen waarschuwen en schoppen tot de Belgische publieke opinie een geweten kreeg, omdat ik het drama onder mijn ogen zag gebeuren en hunkerde naar het reddingsvliegtuig dat me zou meenemen. Maar ook om te voorkomen dat de graven in Rwanda worden vergeten,

om aan te tonen, door deze menselijke getuigenissen, dat beleidsvorming meer is dan opportunisme en partijpolitiek en ten slotte, erop te wijzen dat op dit ogenblik in Rwanda misschien een nieuw drama in voorbereiding is."

Stef Vandeginste

Graven in Rwanda. De senaatscommissie en persoonlijke getuigenissen, Katrien Van der Schoot, Antwerpen: Carus, 1998, 159 p.

VAN MOBUTU TOT KABILA

Boeken in het Nederlands over het recente Congo-Zaire zijn niet zo heel dik gezaaid; als ze dan verschijnen zijn ze helaas vaak oppervlakkig en bevatten ze flink wat onjuistheden. In ons land zijn vaak zeer weinig adelbrieven nodig om tot "Congo-specialist" gebombardeerd te worden, en dat laat zich voelen in de kwaliteit van de publicaties. Nu is Guy Poppe net wel één van de weinige journalisten die zich door de jaren een stevige Congo-expertise wist op te bouwen. Er zijn er niet zoveel in het Vlaamse landsdeel die erin slaagden om contacten te leggen en te onderhouden met de veelkleurige Zairese oppositie van de jaren tachtig en negentig. Deze contacten - vooral de UDPS - komen hem nu zeer goed van pas. Ook het vermogen van Guy Poppe om een zeer omvattende materie samen te persen in een gecondenseerd verhaal en een spitse analyse wordt overal gewaardeerd. Nu heeft deze laatste kwaliteit wel een schaduwzijde: men is geneigd te denken dat een boek samengesteld wordt zoals een radiobericht. Dat is het boekje *De tranen van de dictator* ook wel geworden: een lange uitzending van Actueel. Korte zinnen, korte hoofdstukjes, vlot leesbaar, geen bronvermeldingen. Telkens flitsen radio-nieuws maar zonder de hete adem van de onmiddellijke actualiteit in de nek.

Deze werkwijze heeft zijn voordelen: Guy Poppe kan tussen zijn hele verhaal door, dat begint met de Congolese onafhankelijkheid en eindigt met de eerste maanden van het nieuwe regime, vele kleine anekdotes en persoonlijke belevenissen kwijt. Zo is hij één van de weinigen die kan getuigen over het denkwerk dat verricht wordt door de groep getrouwen rond Tshisekedi of over de scharniermomenten in de

geschiedenis van Zaire die hij zelf kon meemaken: de Soevereine Conferentie bij voorbeeld. Interessant is ook zijn getuigenis over de mogelijke betrokkenheid van de Generale bij de Shaba-oorlogen (p. 34) en een sfeerbeeld van Kinshasa, opgenomen tijdens de reis van staatssecretaris Moreels eind juli 1997 (p. 113-122).

Anderzijds lijkt het boekje wel erg vlug geschreven, heeft Guy Poppe zijn bronnen niet altijd gecontroleerd en staan er een aantal storende fouten in. Zo heeft Mobutu nooit deel uitgemaakt van de "évolués" (p. 20), begon het maquis van Mulele in juli 1963 en niet in januari 1964 (p. 24), was het niet Soumialot maar wel Marandura die in mei 1964 Uvira veroverde (p. 24 en 87); zo werd Tshisekedi in 1965 niet opgenomen in de regering van Mobutu als lid van Mobutu's aanhang maar wel als vertegenwoordiger van de Panaco-Conaco en als lid van de groep rond Alberto Kalonji (p. 36), zo is het fameuze artikel quinze niet het denkbeeldige artikel van de grondwet maar wel het vijftiende artikel van het reglement van openbare orde van Bakwanga ten tijde van Kalonji (p. 42), en werden de "gevaarlijke" rapporten van de nationale conferentie in december niet behandeld door de openbare vergadering wegens tijdsgebrek maar wel door de weigering van Mgr. Monsengwo om dat risico te nemen (p. 44); deze rapporten werden opgesteld in 1992 en niet in 1991 (p. 60); zo is de authenticiteit van het citaat van Che Guevara twijfelachtig (p. 116) en is het hoogstwaarschijnlijk onjuist dat de CNRD in 1993 werd opgericht als de gewapende vleugel van de MNC en de FLNC (p. 95). Ook was de man die aanwezig was bij het moordplan voor Kissasse niet Nkita-Kabongo (die toen al gestorven was) maar wel Paul Kabongo. Tenslotte was Albert Mukendi, de ex-kabinetschef van Kabila, nooit minister onder Lumumba maar wel onder... Mobutu! (in sept. 1960, p. 117).

De structuur van het boekje is heel eenvoudig: elk hoofdstukje behandelt een aspect van de figuur Mobutu en vervolgens van de figuur Kabila. De opkomst en de ondergang van het Mobuturegime, Mobutu's fortuin, Mobutu's relaties met België, Kabila's entourage, de economische belangen achter de "bevrijdings"oorlog van Congo. Het is een enorme materie. Door de journalistieke aanpak schiet het boekje

wat tussen twee doelen door: het geeft geen grondig overzicht van het Mobutu/Kabila-regime (essentiële wetenschappelijke literatuur werd blijkbaar niet doorgenomen) en het is geen getuigenis geworden met persoonlijke analyses. Daardoor is het niet duidelijk wie met *De tranen van de dictator* profijt kan doen. Voor de specialist bevat het zeer weinig nieuws, en voor de volslagen leek ontbreekt het aan een algemeen inzichtelijk kader. Het is jammer dat Guy Poppe niet geprobeerd heeft om zich enkel te houden aan de periode vanaf 1990 of desnoods vanaf 1996, want hij was in ons landsgedeelte de aangewezen persoon om dat eens op een vlotte manier op papier te zetten. Zijn huidig boekje is een gemiste kans.

Erik Kennes

Guy Poppe, *De tranen van de dictator. Van Mobutu tot Kabila*, reeks "Actueel", Antwerpen: Icarus/VRT/VAR, 1998, 128 p.

SARTRES MORAAAL

Helemaal aan het einde van *L'être et le néant*, dat in 1943 verscheen, kondigde Sartre aan dat er een vervolg zou komen, nl. een werk over het morele probleem. Enkele ideeën daarover waren al te vinden in de voordracht met de titel *L'existentialisme est un humanisme*, gegeven in 1945 en gepubliceerd het jaar daarop. In '47 en '48 heeft hij verder gewerkt aan een boek over moraal. Het is echter gebleven bij voorbereidende aantekeningen, door Sartre zelf genoemd: *Notes pour la morale, Tome I et Tome II*. Die zijn pas uitgegeven in 1983, drie jaar na zijn dood, door Arlette Elkaim-Sartre. Deze merkt op dat het toch wel om meer gaat dan louter aantekeningen. Ze zijn geschreven "zoals het uit de pen vloeit" en zonder dat Sartre ze herlezen heeft. Maar er zit een lijn in en ze zijn soms geredigeerd. Er zit wel geen structuur in.

In zijn boek *Le morale et la pratique de Sartre* geeft Rudolf Gutwirth een voorstelling van deze *Cahiers pour une morale*. De hele eerste helft van het boek is eraan gewijd. Hij geeft er een samenvatting van die delen uit de *Cahiers* die het meest consistentie vertonen. Gutwirth volgt de lijn van Sartres betoog en de samenvatting is nauwgezet gemaakt. Natuurlijk beleeft men hier opnieuw de ervaring die men heeft met alle

secundaire lectuur over belangrijke en oorspronkelijke filosofische werken: de samenvatting maakt de zaken niet altijd duidelijker, integendeel, er gaat veel van de helderheid van de primaire tekst verloren en het is eerder zo dat onduidelijkheden in de samenvatting opgeheld worden van zodra men de desbetreffende passages in Sartres tekst erop naleest. Dat is wellicht onvermijdelijk. Toch is zeker in het geval van Sartre zo'n samenvatting zinvol. Want Sartre is een overloos schrijver. De *Cahiers* bevatten nauwelijks tussentitels, dikwijls zijn er tot tien bladzijden aan één stuk zonder nieuwe alinea. De voorstelling van Gutwirth verschaft ankerpunten zodat men in de *Cahiers* wegwijs geraakt.

Op *L'être et le néant* was natuurlijk veel kritiek gekomen. De strekking was steeds dezelfde. Sartre werd verweten naïef te zijn als hij geloofde dat een mens absoluut vrij is en het bewustzijn zo lucide dat het van geen enkele werkelijkheid de dupe kan zijn en elke situatie door een soeverein project kan transcenderen. Gutwirth citeert in dit verband een uitspraak van Lacan. Reeds in 1948 gaf deze duidelijk te verstaan dat hij maar weinig waardering kon opbrengen voor "deze filosofie van het zijn en het niets die volledig draait rond een zelfgenoegzaamheid ("une self-suffisance") van het bewustzijn en de illusie verwekt dat het autonoom is" (Gutwirth, p. 15). Sartre lijkt tot op zekere hoogte de kritiek aanvaard te hebben. Na *L'être et le néant* heeft hij er zich meer en meer op toegelegd te beschrijven hoe het subject verstrengeld zit in de context van zijn relaties met de anderen en van zijn socio-culturele achtergrond. In zijn laatste grote werk, de studie over Flaubert (*L'idiot de la famille*), is hij daarin het verst gegaan. "De zelfgenoegzaamheid van het bewustzijn zal dan nog slechts een schaduw zijn van wat ze was ten tijde van *L'être et le néant*." (p. 16)

In de *Cahiers pour une morale* worden uitvoerig situaties beschreven waarin de vrijheid gefnuikt wordt, verhoudingen tussen mensen bv. waarin sommigen geweld vanwege anderen ondergaan, zoals dat het geval is bij mensen die gebruikt worden door anderen die veel meer weten dan zij, door wie ze uitgebuit worden en hun autonomie ondermijnd wordt. Sartre tracht dan te beschrijven hoe het geweld ondergaan wordt, of het al dan niet aanvaard wordt, of er geen heimelijke medeplichtigheid is, of gekozen wordt voor een verzet dat emancipatorisch is of niet.

Het besef hoe de vrijheid zich kan laten manipuleren, hoe ze verstrikt kan geraken, lijkt nu een voorwaarde te worden van de authenticiteit. Deze zou immers bestaan in een zich herpakken ("un resaisissement"), in een omkeer ("une conversion"), een zich verzetten tegen de steeds opnieuw dreigende aliënantie. "A chaque aliénation cependant correspond une possibilité de réveil, comme inversement pèse sur toute conversion libératrice une menace inhérente de dérapage." (p. 65) Omgekeerd betekent het ook dat elk engagement slechts voorwaardelijk kan zijn. Het komt er op aan mogelijkheden te vrijwaren om zich los te maken wanneer men dreigt te verzinken" (p. 66). Voor Sartre blijft dus de vrijheid het hoogste goed, en het eerste principe van zijn moraal ligt vervat in de imperatief dat steeds in de eerste plaats voor de vrijheid moet gekozen worden. Gutwirth citeert in dit verband beslissende uitspraken in *L'existentialisme est un humanisme*: "Nous voulons la liberté pour la liberté et à travers chaque circonstance particulière." en "La seule chose qui compte, c'est de savoir si l'invention qui se fait, se fait au nom de la liberté". (p. 19)

Gutwirth volgt Sartre met veel goede wil. Toch denk ik dat het nodig is kritischer te zijn. De vraag die in de eerste plaats moet gesteld worden is niet in hoeverre Sartre, zeker in het begin en misschien ook later, de vrijheid van de mensen heeft overschat, maar wel of de vrijheid het hoogste doel kan zijn. Het interessantste aan *L'être et le néant* is misschien juist dat daar getoond wordt - wellicht tegen Sartres bedoelingen in - dat dit niet het geval is. De centrale stelling was deze: het zijn van het bewustzijn is de "nietiging", de steeds hernieuwde distantiëring t.o.v. elke bepaaldheid. Het bewustzijn identificeert zich met niets. Het zijn van het bewustzijn is de pure onbepaaldheid over elke essentie heen, d.i. de loutere inhoudsloze existentie welke ook de absolute vrijheid is. In feite is het bewustzijnsbegrip van *L'être et le néant* het begrip voor een uiterste mogelijkheid van het bewustzijn, volstrekt vergelijkbaar met de objectiverende kijk van de wetenschapper, die tot essentie van het bewustzijn wordt verheven. Het Sartiaans "project", het vrije engagement, ontstaat in de nietiging. Maar aangezien deze de distantiëring is t.o.v. de interesses, de motieven, het verleden, de lichamelijkeheid, ontspringt het project t.o.v. een realiteit waar het bewustzijn op geen enkele manier bij betrokken is, waarin niets

meer voorkomt waardoor het geraakt wordt. Het project is absoluut begin, irrationeel, d.i. niet te verantwoorden omdat het zelf zijn motieven constitueert. Het gratuite van gelijk welk project - en binnen het perspectief van *L'être et le néant* is aan dat gratuite niet te ontkomen, wat Sartre daar verder ook over moge beweren - maakt dat voor de lucide mens elke onderneming zinloos is. "L'homme est une passion inutile." En alle latere inspanningen van Sartre om in rekening te brengen dat er allerlei aspecten zijn van het menselijk bestaan die de luciditeit van het bewustzijn ondermijnen, lijken slechts pogingen te zijn om nu pas echt het soort bewustzijn te realiseren dat in *L'être et le néant* beschreven staat: het bewustzijn dat als totaal doorzichtige leegte, als absolute vrijheid tegenover een geobjectiverde, op zichzelf zijnde realiteit staat.

Steeds in de eerste plaats voor de vrijheid ter wille van de vrijheid te moeten kiezen, dat principe heeft Sartre parten gespeeld in zijn politiek engagement. In het tweede deel van zijn boek vertelt Gutwirth het verhaal van Sartres politieke avonturen en van de wisselvalligheid van zijn stellingnamen. Het is heel revelerend. Er blijkt uit dat Sartre altijd is blijven dromen van een apocalyptisch moment waarop alle mensen a.h.w. fusioneren in een totale, universele bevrijding en een directe democratie installeren, maar hoe hij er tevens toe verleid was een autoritaire partij of een militant groepje kritiekloos op te hemelen als ze de schijn wekten de behouders van die droom te zijn. Zijn fixatie op het ideaal van de vrijheid maakte dat hij nauwelijks nagedacht heeft over alles wat met de noodzakelijkheden van het menselijk leven te maken heeft, zoals de noodzaak van de productie in dienst van de overleving, de arbeid die zich onderwerpt aan een doel, problemen van economie, de afhankelijkheid van de mensen ten opzichte van elkaar en de machtsverhoudingen die er onvermijdelijk uit voortvloeien. Als hij die wereld van noodzakelijkheden thematiseerde, dan was het om haar in haar geheel als een onmenselijk rijk te bestempelen dat in zijn geheel moest worden overwonnen en niet als een realiteit waarbinnen veel te verbeteren viel.

Johan Moyaert

Rudolf Gutwirth, *La morale et la pratique de Sartre*, Brussel: VUBPRESS, 1996, 150 p.

DE GROOTE OORLOG

De Eerste Wereldoorlog werd in België lange tijd overschaduwd door de Tweede. Ten gevolge van de langdurige controverses rond de collaboratie, de repressie en de koningskwestie was de interesse, zowel bij het grote publiek als in de wetenschappelijke wereld, veel groter voor de Tweede Wereldoorlog. Dit betekende niet dat het onderzoek over de Eerste Wereldoorlog volledig stil viel, maar de vrij gespecialiseerde resultaten vonden moeilijk een weg naar een ruimer publiek. De grootste aandacht ging dan nog naar onderwerpen, die pas in de Tweede Wereldoorlog acuut werden: de Duitse *Flamenpolitik* en de collaboratie van een klein gedeelte van de Vlaamse Beweging via het activisme, en de houding van koning Albert, waardoor België in 1914 bijna met een koningskwestie opgescheept zat.

In landen als Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland is de interesse voor "de groote oorlog", zij het om uiteenlopende redenen, steeds aanzienlijk gebleven. De verschrikkingen en eindeloze slachtpartijen aan het front hebben niet alleen diepe sporen nagelaten in het collectief geheugen. Het denkbeeld leeft er sterk dat de Eerste Wereldoorlog, meer dan welke andere gebeurtenis ook, het verdere verloop van de 20ste eeuw beslissend beïnvloedde en de directe aanloop naar de Tweede Wereldoorlog vormde. Nu het einde van de eeuw in zicht komt, is dit inzicht alleen maar toegenomen.

Ook in België lijkt het tij te keren en neemt de interesse voor de Eerste Wereldoorlog stilaan toe. In Ieper werd onlangs het oorlogsmuseum "In Flanders fields" geopend. "De Groote Oorlog", het boek van de historica Sophie De Schaepdrijver over het bezette België tijdens de Eerste Wereldoorlog, is zeer enthousiast ontvangen en staat sinds maanden in de boekenoplecties. In tegenstelling tot wat de uitgever en sommige recensenten willen doen geloven is het geen allesomvattend boek over "de" oorlog van 1914-1918 geworden. De internationale dimensie ontbreekt grotendeels en de lange termijngevolgen van het conflict komen maar beknopt aan bod. Ook de discussie over de zogenaamde *Kriegsschuldfrage* blijft zeer kort, alhoewel de polemiek over de vraag waarom net de aanslag op de Oostenrijkse troonopvolger Franz-Ferdinand in Sarajevo op 28 juni 1914 de wereld in brand zette, nog steeds niet is afgesloten.

De Schaepdrijver heeft evenmin het definitieve boek over "België" tijdens de oorlog geschreven. Daarvoor ontbreken er te veel essentiële facetten: het verblijf van de Belgische regering in Le Havre, de vele meningsverschillen in de bewindsploeg, de wrijvingen tussen koning Albert en sommige ministers, de onenigheid over de internationale opstelling van België en het wedervaren van de vluchtelingenkolonies in Nederland, Frankrijk en Groot-Brittannië.

Het boek is op de eerste plaats een uitstekend geschreven synthese over het leven in het bezette België en aan het front. Voor wie enigszins vertrouwd is met de literatuur over dit onderwerp, bevat het boek weinig nieuws. De Schaepdrijver heeft zelf maar beperkt onderzoek gedaan, maar haar boek steunt op een gevarieerde selectie van historische en literaire werken. Zij beschikt over een rake pen en een groot inlevingsvermogen. Het succes van haar boek toont aan dat het een leemte vult: "De Groote Oorlog" confronteert een breed publiek met een episode uit de Belgische geschiedenis, die ten onrechte wat in de vergetelheid is geraakt. De Schaepdrijver kiest voor een aanpak van onderuit en stelt de gemiddelde Belg centraal. Hoe hield de doorsnee frontsoldaat zich staande gedurende vier jaar van modder, ratten, vervuiling en verveling? Hoe overleefden de Belgen vier jaar van bezetting en ellende, honger en kou? Vermoedelijk beseffen maar weinig Belgen meer hoe hard de bezetting was met schaarstes en tekorten allerhande, talloze opeisingen, groeiende isolatie en, in een aantal gevallen, gedwongen deportaties van arbeidskrachten. En hoe eensgezind de Belgen ondanks alles reageerden, want een boek over de Eerste Wereldoorlog is bijna onvermijdelijk een boek over Belgisch patriottisme.

De Schaepdrijver besteedt grote aandacht aan de Duitse *Flamenpolitik*, het activisme en de Frontbeweging. Maar ook in dat verband brengt zij weinig nieuwe inzichten. Haar relaas sluit nauw aan bij de bekende (en wat controversiële) stellingen, die de Leuvense emeritus-hoogleraar Lode Wils al in 1974 voor het eerst verdedigde in zijn boek *Flamenpolitik en activisme*. Kort samengevat poneert Wils dat het anti-Belgische Vlaams-nationalisme van buitenaf werd geïmporteerd via de *Flamenpolitik*, de door Duitsers en Hollandse Groot-Nederlanders geleide collaboratiebeweging tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Maria De Waele

Sophie De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Antwerpen en Amsterdam: Atlas, 1997, 366 p., 900 Fr.

CORPORATISME TIJDENS DE TWEEDE WERELDOORLOG

Corporatisme werd en wordt nog steeds in één adem genoemd met fascisme en Wereldoorlog II. De titel van het nieuwe boek van Luyten lijkt op het eerste zicht deze stelling te bevestigen. Toch stelt de auteur van bij de aanvang van zijn onderzoek dat het getuigt van een reductionistische visie om corporatisme enkel in het licht van de collaboratie in de jaren 1940-1945 te benaderen. Corporatistische ideeën waren reeds aanwezig bij bepaalde maatschappelijke groepen in de jaren '20 en '30. Toch zouden ze pas tijdens de Duitse bezetting in de praktijk worden doorgevoerd. Met zijn onderzoek zet Luyten alweer een stap op een weinig ontgonnen terrein. Dit was ook het geval met zijn boek over de repressie van de economische collaboratie¹.

Zijn nieuwe studie bevat een grondige analyse van het economisch, politiek en sociaal denken en handelen in de periode 1918-1945. Zij kan worden beschouwd als een onderzoek naar de integratie van de vakbewegingen in het politiek systeem en de reactie daarop van het patronaat.

In het zog van de theoretici van het neocorporatisme stelt Luyten dat het mogelijk is het fenomeen corporatisme los van zijn ideologische connotatie te benaderen. Centraal in zijn onderzoek staat de relatie tussen de arbeidersbeweging en de werkgevers. Vanuit die invalshoek maakt hij bijwijlen een indringende analyse van het fenomeen corporatisme voor grosso modo de periode 1918-1945. De auteur gaat op zoek naar de historische achtergrond waarin de verschillende theorieën, die een maatschappelijke hervorming in corporatistische zin beoogden, ontstonden. Hij onderscheidt daarbij drie vormen van corporatisme: politiek corporatisme waarbij het parlement wordt aangeduid door organisaties van werkgevers en werknemers; economisch corporatisme waarbij vakbonden en/of patroonsorganisaties het economisch leven reglementeren; sociaal corporatisme waarbij

werkgevers en werknemers lonen en arbeidsvoorwaarden vastleggen in paritaire organen.

Het is markant dat het corporatisme in de periode 1918-1940 beperkt bleef tot een theoretisch model en nooit enig succes kende op het terrein zelf. Na de Eerste Wereldoorlog waren het vooral de hogere klassen die in het politiek en sociaal corporatisme een antwoord zochten op de politieke doorbraak van de lagere klassen via het algemeen enkelvoudig stemrecht. Op die manier trachtte de elite, die vreesde voor haar positie, de arbeidersbeweging politiek en sociaal uit te schakelen. Met de instelling van paritaire comités echter werd de sociale vrede tussen arbeiders en werkgevers via een samenwerking opgelost, een oplossing die de protagonisten in corporatieve zin interpreteerden. In de jaren '30 werd het corporatieve gedachtegoed gestimuleerd door de economische crisis. In de katholieke wereld was er sprake van een corporatief reveil onder impuls van de encycliek *Quadragesimo Anno*. Deze wou een antwoord bieden op de zgn. "crisis van het liberalisme". Zowel op politiek als op sociaal vlak werden de democratische verworvenheden in vraag gesteld. In de eerste helft van de jaren '30 groeide vooral een autoritair-corporatief gedachtegoed rond het politiek systeem. De parlementaire democratie, haar instellingen en haar fundamenten werden afgewezen in het licht van de economische crisis. Het corporatisme bleef echter niet beperkt tot de katholieke zuil. Op sociaal-economisch vlak drongen eind de jaren '30 corporatieve theorieën ook door in de socialistische vakbond, hierin gestimuleerd door de ideeën van Hendrik de Man.

Het eerste jaar van de bezetting zou een versnelling betekenen in de theorievorming rond een corporatieve herinrichting van de maatschappij. Heel wat theoretici die voor 1940 rekening hielden met de democratische context, verloren ook dat referentiekader bij de Duitse inval. Sommigen opteerden voor een nazistisch corporatisme dat "etatisch" van aard was, terwijl anderen eerder pleitten voor een Italiaans fascistisch corporatisme dat minder staatkundig was. Vooral het Hof droomde van een nieuwe en grondige verandering op politiek en sociaal-economisch vlak, waarbij vooral de koning opnieuw het centrum van de macht zou worden². Eind 1941, toen een Duitse overwinning niet meer zo vanzelfsprekend was, verzwak-

ten de rechts-autoritaire ideeën op het politieke vlak.

Na 1941 kwam de nadruk vooral te liggen op het sociaal-economisch corporatisme. Zowel de socialistische als de christelijke vakbondsleiders, die in het land waren gebleven, dweepten met één of andere vorm van sociale en politieke reorganisatie in niet-democratische zin. Hiervoor waren ze bereid via het corporatisme een ware machtsstrijd te voeren. De bezetter wou echter een nazistisch geïnspireerde eenheidsvakbond, wat uiteindelijk zou resulteren in de oprichting van de Unie van Hand- en Geestesarbeiders.

Ook het patronaat, vooral door winstbejag en concurrentieprincipes gedreven, collaboreerde met de bezetter via de warencentrales en de groepen. De warencentrales, door de Duitsers ingesteld, opereerden onder de bevoegdheid van het ministerie van Economische Zaken en hadden een reglementerende bevoegdheid. Zij stonden in voor de verdeling van de grondstoffen en werden vooral door het patronaat gedomineerd. De groepen waren eenheidsorganisaties die de sectorale belangen verdedigden maar hierbij enkel een adviesfunctie vervulden. De collaboratie van het patronaat was volgens Luyten vooral ingegeven door eigenbelang. Een integratie in de Duitse economie zou nefast zijn geweest voor de Belgische belangen. Vandaar dat het patronaat tot verregaande medewerking met de bezetter bereid was. Op die manier trachtte men zoveel mogelijk het economisch leven in eigen handen te houden. Het patronaat voerde dus geen "politiek van het minste kwaad" maar eerder een beleid dat in haar eigen voordeel speelde. De patronale organisaties kwamen zelfs versterkt uit de bezetting.

In een afsluitend hoofdstuk verzet Luyten zich tegen de vaak gehoorde stelling dat de naoorlogse overleconomie een rechtstreeks uitvloeisel is van het vooroorlogs corporatisme. Elementen van die overleconomie, die een integratie van de vakbewegingen inhield, zijn wel terug te vinden in de jaren '30, maar van een directe kopie is helemaal geen sprake.

Ondanks de vaak technische beschouwingen is Luytens studie aanbevolen literatuur.

Björn Rzoska

Ideologie en praktijk van het corporatisme tijdens de Tweede Wereldoorlog, Dirk Luyten, Brussel: VUBPRESS, 1997.

¹ D. Luyten, *Burgers boven elke verdenking.*

Vervolg van de economische collaboratie in België na de Tweede Wereldoorlog, Brussel, VUBPRESS, 1996.

² Zie ook: J. Velaers en H. Van Goethem, *Leopold III. De Koning, het Land, de Oorlog*, Tielt: Lannoo, 1994, 1152 p.

HERMAN VOS (VAN VLAAMS-NATIONALISME NAAR SOCIALISME)

"De hoeveelheid boeken en artikelen gewijd aan de problemen van Vlaanderen is verbijsterend en kan de niet in het onderwerp gespecialiseerde historicus gemakkelijk tot wanhoop brengen" De man die dit schreef had aan die massa net een tweedelige turf toegevoegd²...

En het houdt niet op. Tot wanhoop van de enen, inderdaad, en tot geluk van de anderen dan weer, nu het beeld steeds maar bijgewerkt en vervolledigd wordt, met de zich langzaam maar zeker duidelijker aftekenende contouren der werkelijkheid achter geleidelijk vager wordende mythen³.

We hebben nu de lectuur achter de rug van de (stevig door de auteur bijgewerkte (licenti-aatsverhandeling van de jonge historicus Bernard Van Causenbroeck, gewijd aan Herman Vos en dus aan de geschiedenis van de frontpartij in Vlaanderen⁴.

Een zeer goed onderbouwd werk, waarin evenwel de stilaan bij alle uitgevers klassiek wordende eindredactionele slordigheden vooral op taalgebied niet ontbreken. Men zal er niet helemaal ten onrechte een toevoeging aan *De Wevers Greep naar de Macht* in willen zien, maar daar staat het werk toch te zelfstandig voor op eigen poten. Ook al herkent men de school wel.

Herman Vos. Alweer eentje van het Antwerpse Atheneum waar er zovelen in de Vlaamse Beweging, vooral vrijzinnigen dan, gepasseerd zijn. Had het wat te maken met de arrogante, tot na de Tweede Wereldoorlog hardnekkig standhoudende franstalige afdeling? Ook wij liepen in de jaren veertig door de zes humaniorajaren maar tijdens en na de oorlog was het flamingantische vuur danig geblust. Vos was al uit de herinneringen verdwenen, al was hij tot maart 1947 minister van onderwijs en dus de directe hoogste overheid van het officiële onderwijs. Toen hij minister werd had ik de studieprefect hem voor

studenten van de franstalige afdeling horen kwalificeren als “un vieux flaminboche, parait-il, qui a tourné sa veste à temps”.

Je zag Vos wel eens op de tram, lijn 17, op weg van het Centraal Station naar Berchem waar hij woonde. Gekleed in popelinen trench coat, met een ouderwetse hoed. Steevast ging hij naast de wattman staan en keuvelde dan Antwerps met hem. En die was daar steeds mee opgezet. Ministers stelden toen nog wel wat voor. Ook al konden er nog geen dienstwagens voor hen af. De eerste Amerikaanse privé-sleeën verschenen toen pas in het lege stadsbeeld en werden aange-staard als zichtbare evidentie dat de oorlog voortbij was en wij hem gewonnen hadden.

Tot daar de personalia.

Hebben wij het inzake Herman Vos zomaar over alweer zo'n politicus onder de velen uit het begin van een nu vlug ten einde lopende eeuw? Of heeft hij ons nog wat te zeggen, om nog eens achter een cliché weg te duiken? Laten we het concreet stellen: Vos behoort, niet als topfiguur, wel als geëngageerd medeacteur naar wie al eens met interesse geluisterd werd, tot degenen van wie de duimdruk kan opgespoord worden in het politieke bouwwerk dat België en nu ook Vlaanderen moet worden genoemd. Geen wet van enige blijvende betekenis draagt weliswaar zijn naam. Werd ooit een straat naar hem genoemd? Staat er ergens een stand- of borstbeeld van hem? Het zou ons benieuwen. Maar die negatieve eigenschappen deelt hij met velen die weinig te zeggen hadden in de betekenis van macht, maar af en toe wel wat te vertellen in de betekenis van inhoud.

Ook in de Frontpartij, het *Vlaamsche Front* dus dat amper een partij was maar wel iets bizars waar iedereen z'n ei mocht leggen als hij ('zij' is natuurlijk beter maar vrouwen legden in zijn tijd minder politieke eieren dan vandaag, et encore) er maar plechtig bij verklaarde dat het in Vlaams, beter nog in Vlaams-nationaal en allerovertuigendst in Groot-Nederlands belang gebeurd was. En 'iedereen' werd met het vorderen der jaren en de toenemende beïnvloeding van politiek Vlaanderen vanuit de rest van Europa, steeds meer gereduceerd tot autoritair-rechts, rechts-radicaal, fascistoïde, fascistisch. Terwijl het allemaal, in de jaren van “Nooit weer oorlog”, Clarté, Lumière, volkszeggenschap en ga zo maar door, ook met de Fronters toch zo mooi begonnen was. De jaren die Herman Vos doorbracht als leider en voorname woordvoerder van de

Frontistische kamerfractie zouden voor ieder sensibel en intelligent democraat een verschrikking zijn geweest. En Vos was het allemaal.

Geen leider. Geen organisator. Geen man die op de oordjes kon letten. Soms kon hij zijn mening doordrukken. Soms, en meer en meer, ook niet. Man van de verzoening, het compromis. Mooie kwaliteiten. Goede compromissen zijn rendabeler dan holle en dus luidklinkende principes of wat daar voor doorgaat. Maar lees je het boek van Van Causenbroeck dan wordt de wrevel in je wakker. Dan hoop je (tegen beter weten in want je kent de afloop (dat in Vos nu eindelijk de rotzak met haar op de tanden wakker en vaardig zal worden, dat hij nu eindelijk, eindelijk het risico zal durven lopen dat toogvrienden hem de volgende dagen niet zullen groeten op straat, dat hij Ward Hermans en polit-psychoten van dat soort er zal uitschoppen tot ze hun eigen bondje oprichten, of naar het Verdinaso en Joris Van Severen lopen tot die op zijn beurt tureluurs wordt van dat vergiftigde geschenk. Maar het kwam er niet van.

Was hij tenminste een denker?

Hij kende wel wat en hij wist wel wat. Maar heeft hij één behoorlijk boek geschreven? Over economie, over staathuishoudkunde? Of artikelen kunnen laten bundelen, in een lezenswaardige context? In Vlaamse, bijvoorbeeld? En nochtans, in de vele periodes van indolentie die volgden op pauzes van febrile ijver had hij daar zichzelf in kunnen laten zien. Het kwam er ook niet van. Men vindt in zijn papieren daar blijkbaar geen aanzetten van terug. Ach wat, ministers hoeven geen boeken te kunnen schrijven. Vos, in zijn geval en positie, had het wel gekund. Maar steeds weer vindt men hem terug als man die aanleunt bij Pieter Geyl, Camille Huysmans, Hendrik De Man, Paul-Henri Spaak. En soi, op stuk van intellectueel poids of politiek savoir-faire, niet eens zo'n slechte referenties. De bedenkelijke rest van zijn overstap naar De Man en Spaak, en die is niet gering zij het niet identiek, blijve in deze korte recensie buiten beschouwing.

Zonder een man te zijn die wou schitteren in het briljant citeren uit andermans denken, was hij steeds een afhankelijke. Dat lijkt mij, spijts zijn keuzes, bv. van *Vlaamsch Front* naar BWP en de graag erkende en gewaardeerde moed die daartoe nodig was, het wezen van Herman Vos. Als het er op aan kwam ontbrak hem de visie,

de adem en de durf. Van de keuzes ook de consequenties aanvaarden was hem niet gegeven.

Het grote gevecht in het Vlaams-nationalisme, tussen democratie en fascisme, is geleverd toen hij het *Vlaamsche Front* reeds verlaten had. Nadat hij, met de candidatuur van August Borms, aan datzelfde Vlaams-nationalisme de grootste triomf had bezorgd. Een in feite ongelofelijk gebrek aan visie verhinderde hem toen in te zien dat Borms wel een symbool kon zijn maar nooit de leider kon worden van een Vlaamse, politieke en sociale, democratische ontvoogdingsbeweging. De BWP als dusdanig was niet van plan dat te worden en als Vos door Huysmans naar de BWP wordt gehaald en door De Man vlug wordt geïntegreerd en even vlug verloren voor zijn "Plan" (en dat strekt Vos niet eens tot oneer (heeft men daar van hem in de eerste plan stemmen verwacht en geen gedachten. Dat sommige, boeiende figuren binnen de BWP daar meer van zullen verwacht hebben, verandert daar niet veel aan.

Na zijn vertrek stórt het *Vlaamsche Front* achter Herman Vos ineem. Het VNV komt er aan en gaat de fasciserende toer op. Om tijdens de Tweede Wereldoorlog het gevecht te verliezen tegen de DeVlag en de fascistische overwinning binnen en zelfs op het Vlaams-nationalisme aldus compleet te maken.

De afloop van de oorlog wordt er niet door verhinderd. Het zou wat. Maar sindsdien blijft de Vlaamse ontvoogdingsbeweging (ook voor zover zij zich democratisch Vlaams-nationalisme blijft noemen (optornen tegen het reële ongehoof qua democratische solvabiliteit dat haar binnen de Vlaamse opinie wordt toegedragen. Ook al zit daar politieke myopie en onrechtvaardigheid achter.

In de verste verte denken wij er niet aan dat allemaal op de schouders van Vos te laden. Ook de lectuur van het zeer aanbevelingswaardige boek van Bernard Van Causenbroeck zet daar ons allerminst toe aan.

Maar niet alleen de bewuste daden, ook de kansen die mensen, afzonderlijk of in relevant groepsverband, in alle denkbare graden van bewustheid, besef, wil en mogelijkheid teloor laten gaan om dingen in goede banen te leiden, maken deel uit van de historische processen. Dat moge geschreven worden in een tijdschrift dat zich marxistisch noemt maar (laten we liever zeggen en dus (het determinisme en de histori-

sche fataliteit terecht met dialectische scepsis tegemoet treedt.

Jan Debrouwere

Herman Vos. *Van Vlaams-nationalisme naar Socialisme*, Bernard Van Causenbroeck, Antwerpen: Hadewijch/Gent: AMSAB, 1997, 352 p.

¹ E.H. Kossmann, *Gronings historicus*, 1986. Citaat gebruikt als aanhef door Hendrik Defoort, *Symposium Jef Van Extergem, Antwerpen 14 februari 1998, AMVC, Antwerpen. Met 'Vlaanderen', zo licht Defoort terecht toe, bedoelde Kossmann de Vlaamse Beweging.*

² "De Lage Landen 1780/1980, Twee eeuwen Nederland en België", E.H. Kossmann, Elsevier Amsterdam-Brussel 1986. *Het droeg weldadig en opluchtend bij tot de verdere wegdeemstering van de finalistische invloed van resp. Henri Pirenne's "Histoire de Belgique" en Pieter Geyls "Geschiedenis van de Nederlandse stam" op de vaderlandse geschiedschrijving in beide lage landen. Overigens rekenen wij Pirenne en Geyl graag tot de betere Europese historici. Niettemin...*

³ Bij wijze van illustratie en niet van ordenende of enige volledigheid betrachtende opsomming: "Greep Naar de Macht" van Bruno De Wever (Lannoo/Perceptief), "Leopold III" van Jan Velaers en Herman Van Goethem (Lannoo), "Novecento in Gent" van Guy Vanschoenbeeck (Amsab/Hadewych), "De zaak Daens" van Frans-Jos Verdoodt (Davidsfonds), "Geschiedenis van het eigen volk" van Anne Morelli (Kritak), "Pour les Flamands la même chose" van Luc Boeva (Provinciebestuur Oost-Vlaanderen), "De Groote Oorlog" van Sophie De Schaepdrijver (Atlas), "Stockholm 1917..." van Wim Geldolf (Contact), enz., enz. Ongelijk in kwaliteit. Impressionistisch, detaillistisch, al naargelang. Maar nuttig, boeiend, passionant.

⁴ "Herman Vos - Van Vlaams-nationalisme naar Socialisme" van Bernard Van Causenbroeck (1975), (Amsab-Hadewijch 1997).

DE TERREUR VAN DE ECONOMIE

Een boek dat best door Kris Merckx geschreven zou kunnen zijn in de beste AMADA-dagen. Alleen is het een oudere, elegante Franse dame die heel Frankrijk op zijn kop gezet heeft met haar publicatie *L'horreur économique*: een half miljoen exemplaren verkocht, duizenden stro-

men toe naar haar lezingen. Wat doet deze merkwaardige literaire schrijfster met dit economisch essay? Ze legt de vinger op de wonde van de verschrikking van het liberale kapitalisme, van de uitzichtloze werkloosheid, van een hopeloze generatie jongeren, van de onverschilligheid van de machthebbers, van het verbod op kritisch denken. Hoe is dit alles mogelijk geworden volgens Forrester? Is er ergens een geheime samenzwering op wereldvlak? Is er een tijdelijke economische crisis, die ons gevangen houdt? Neen, zegt ze, er is een grondige, verschrikkelijke crisis van onze samenleving, met succes in de hand gewerkt door “de privé-economie” en het “ultra-liberale systeem”. We merken het zelf niet, want het is de leugen die regeert: “We beleven op dit moment ongekend leugenachtige tijden, we leven in een teloorgegane wereld en doen vreselijk ons best om dat te ontkennen, terwijl een gekunstelde politiek die wereld koste wat kost wil laten voortbestaan. Voor miljoenen heeft het noodlot toegeslagen, hun leven is verwoest door dat anachronisme, veroorzaakt door het halsstarrig vasthouden aan een misleidende politiek die ons wil wijsmaken dat arbeid, ons heiligste taboe, eeuwig blijft bestaan” (openingsalinea van het boek, p.7). De politici, wat doen die aan deze tragische situatie? Niets, zij helpen de leugens verspreiden, zodat we hun concepten tot de onze hebben gemaakt: crisis, deficit, sociaal plan, herstructurering. Politici ondernemen niets tegen diegenen die deze sociale chaos en ondergang veroorzaken: de grote bedrijven die delokaliseren en duizenden werkloos maken. Niet zij maar de werklozen internaliseren het schuldgevoel, de schaamte, de zinloosheid van het bestaan. Zij zijn niet meer rendabel, dus zijn ze niet meer nuttig. Dat is de logica die onze hersenen is binnengedrongen. De grootste slachtoffers zijn de jongeren van de voorsteden (de Parijse banlieux). En dan is men verwonderd dat daar de criminaliteit toeneemt! Deze jongeren hebben niets te verliezen. Het zijn de economische machthebbers die crimineel zijn, maar zij gaan vrijuit. Op die manier creëren ze een voedingsbodemp voor het racisme en fascisme van Le Pen. Forrester weet precies waar ze het over heeft: de meeste van haar familieleden werden vermoord in concentratiekampen.

Wat moet de lezer dan doen, behalve zelfmoord plegen? Forrester zegt niet dat er oplossingen zijn, zelf biedt ze er geen enkele. Dit is trouwens de dooddoener van de politici, te

vragen naar alternatieven die er niet zijn. Forrester dringt er nochtans op aan dat we zouden beginnen met het ontwarren van de terreur van de leugens. En verder: “Waarom zouden we niet in de eerste plaats zoeken naar een andere inkomensverdeling en een andere manier van overleven? Naar een paradigma dat niet gebaseerd is op het principe van loon naar arbeid?” (p.162). Waarmee nog maar eens wordt aangetoond dat vage uitspraken beter kunnen mobiliseren dan zware, ingewikkelde wetenschappelijke analyses. De vraag rijst wat Karl Marx van dit emotioneel betoog zou gedacht hebben. Hij is er immers in geslaagd zowel te analyseren als te mobiliseren. Hoewel veel van Forrester’s observaties uiteraard juist zijn, is haar betoog zeker niet historisch-dialectisch-materialistisch te noemen. Ze zegt zelfs ergens dat de planeet voor de allereerste maal geconfronteerd is met een “teveel” aan bewoners. Als deze “teveel” bewoners door dit boek de Grote Leugen ontmaskerd zien, zal kameraad Marx wellicht tevreden zijn. Of zou Jean-Pierre Rondas gelijk krijgen, wanneer hij, in Wereldbeeld op VRT3, na zijn interview met la Forrester, naar Marx en Engels verwijst die Sismondi “klein-burgerlijk socialistisch” noemden en zijn boeken klasseerden als “reactionair en utopisch tegelijk”?

Monika Triest

Viviane Forrester, *De terreur van de economie*, Amsterdam: Ambo, 1997.

CHRISTENDOM EN SOCIALISME

De kennismaking met de teksten van de Christenen voor het Socialisme zal voor de niet te bevooroordeelde vrijzinnige wel een (aangename) verrassing zijn. Dat geldt zeker voor de gelegenheidspublicatie naar aanleiding van het 200ste nummer van Kering. Dat jubileum was een reden om “leven, werken en denken... aan een ruimer publiek kenbaar te maken... hoofdzakelijk aan de hand van artikels, die in de loop van de jaren in het tijdschrift verschenen”.

Het eerste en kortste deel van het boek omvat een kritisch onderzoek door Jul Debroux naar de betekenis van de KvS “in deze postmoderne en postchristelijke wereld”. Het werd een vlot geschreven maar ook sterk geargumenteerde en doorleefd pleidooi voor de ontmoeting van

socialisme en christendom. Voor de Christenen voor het Socialisme is het binnenkerkelijk strijdveld belangrijk wanneer het gaat om mensenrechten in de kerk, de vrouw in het ambt, de democratie binnen de kerk en de verdediging van de mondigheid van de gelovigen. Toch ligt de nadruk op de externe strijd voor een nieuwe, minder onmenselijke wereld. De keuze voor het socialisme en het marxisme blijft gestand, ook na de val van de Muur, zelfs bij het momenteel ontbreken van een historisch alternatief voor het kapitalisme. Zij funderen deze keuze vanuit het blijvende verzet tegen de mensonwaardigheid van het kapitalistisch systeem. En al is er "geen alomvattend verhaal dat Waarheid en Zin totaal garandeert, verhalen zijn wezenlijk in elk zingevingsproces".

Zij putten hiervoor uit de christelijke traditie met de vraagstelling naar wat er geleerd kan worden uit het verleden voor de toekomst. Dit wordt "geen vroom geleuter maar een sterk aandacht geven voor de feitelijke levensomstandigheden, waartoe de meerderheid van de mensen veroordeeld worden door een economisch wereld-systeem dat enkel op winst voor een kleine minderheid is gericht". Vandaar hun keuze tegen het reëel bestaande kapitalisme. Zij zien in het socialisme een geheel van fundamentele waarden en een traditie van maatschappij-analyse. Christendom en socialisme kunnen elkaar hierin vinden. Bovendien hebben het vroegere reëel bestaande socialisme en de katholieke kerk ook een vergelijkbare geschiedenis gekend van verstarring en dogmatisering van het denken. Dit parallellisme dient als lering voor de toekomst want "waar de catechismus begint eindigt het denken" Christendom en socialisme zijn "twee levende verhalen die het denken en voelen kunnen verrijken wanneer ze niet stollen in dogma's".

Het tweede deel bevat bijdragen over de strijdterreinen en thema's waarmee de Christenen voor het Socialisme zich profileren. Een artikel van Immanuel Wallerstein over Marx, het marxisme-leninisme en de socialistische praktijk opent de rij. Die bijdrage werd reeds in 1989 geschreven voor Kering, naar aanleiding van de woelige en historische gebeurtenissen in Oost-Europa, en is nu ook nog beslist het lezen waard omwille van de analytische duiding. Dat kan ook gezegd worden van de bijdragen over feminisme, economie, vrouw en arbeid, de Noord-Zuidrelaties. Toch was ik als niet-gelovi-

ge vooral nieuwsgierig naar de teksten over basiskerk (een artikel van Leonardo Bof), bijbel-lezing, bevrijdingstheologie, spiritualiteit, ethiek en kerkpolitiek. Hierbij wordt de institutionele structuur van de kerk op een scherpe wijze getypeerd als eurocentrisch, Romeins en dus niet-universeel. Deze structuur is het resultaat van de Europese geschiedenis waarop de Romeinse cultuur, het feodalisme, het absolutisme en de machtsstrijd tussen paus en koning hun stempel drukten.

De basiskerken in Latijns Amerika tonen een mogelijk ander christendom waarin naast de Romeinse elementen ook sprake is van Indiaanse cultuur en de cultuur van de zwarten, mestiezen en immigranten.

Zeer verhelderend is het artikel over bevrijdend bijbellezen. De door KvS georganiseerde leesgroepen hanteren een zogenaamde materialistische en politieke bijbellezing, relevant voor zowel het individueel leven als het maatschappelijke. Deze exegetische gebeurt vanuit een dubbel perspectief: de sociaal-economische en politieke context van de betrokken tijdsperiode en de positie waarin de lezer zelf zich bevindt. De materialistische exegetische staat tegenover een spiritualistische manier van lezen "waarin geloven herleid wordt tot een geestelijk gebeuren, een bovennatuurlijke bezigheid". In de bijbellezingen ontdekt men de samenhang tussen de eigen verhalen en de bijbelverhalen, waarin er sprake is van "onderdrukking en bevrijding en God, die de kant van de onderdrukte kiest".

Eenzelfde socialistische geloofsvisie treft men aan in het artikel van Franz Hinkelammert over de bevrijdingstheologie, waarbij hij als conclusie verwijst naar wat Paulus zei over de Christelijke vrijheid: "Wie kiest voor de armen moet de soevereiniteit van het menselijk subject t.a.v. de wet erkennen. Als de wet van de markt de geschiedenis gaat bepalen, dan moeten we ons verzetten tegen dit verabsoluteren van de wet".

De zeer gevarieerde thematiek van de overige bijdragen wordt ondersteund door een socialistisch waardenpatroon. Met de standpunten over abortus, de vrouw en het gezin zou ook een humanistische vrijzinnige zich grotendeels kunnen instemmen. De persoonlijkheid en het politieke optreden van Paus Johannes-Paulus II wordt op een overwogen en fijn genuanceerde manier geportretteerd.

In het derde en laatste deel worden getuigenissen weergegeven, die een beeld schetsen van

de concrete werking van de organisatie. Misschien kunnen deze "verhalen" wel wat vreemd overkomen voor de "leek". De "typische" christelijke cultuur en traditie rond het samen-zijn en beleven, de bezinning, de bijbellectuur, enz. komen hierbij sterk tot uiting. Gelovigen vinden hierin steun voor hun politiek en maatschappelijk engagement. Ook dit deel heb ik met veel sympathie gelezen: ik herkende duidelijk de verwantschap met de oprechte betrokkenheid en gedrevenheid van enkele persoonlijke christelijke vrienden.

Deze kennismaking met de Christenen voor het Socialisme was zeer positief. En alhoewel een verdere ideologiekritiek van de opvattingen van de Christenen voor het Socialisme wenselijk is, blijkt toch uit de teksten dat het geloof ook een desaliënerende betekenis heeft en een mobiliserende functie kan hebben in een emancipatorische beweging. De lectuur van dit jubileumwerk draagt zeker bij tot een beter begrip van de christenen die zich samen met anderen engageren in deze beweging.

Jos Wolles

Kering 200, Christenen voor het socialisme, redactie Jan Soetewey, Berchem: EPO, 1997, 282 p.

DE GEMOBILISEERDE SAMENLEVING

De Gemobiliseerde Samenleving. Tussen de oude en een nieuwe ordening van de tijd is een door de Koning Boudewijnstichting (KBS) bestelde studie in het kader van "Arbeid en niet-arbeid morgen. Toekomstverkennde studies". Met die studies wil de KBS beleidsvoorbereidend werk verrichten op het vlak van de tewerkstelling. *De Gemobiliseerde Samenleving*, een rapport van ongeveer 100 pagina's (bijlagen niet meegerekend) werd verwezenlijkt door Mark Elchardus (socioloog, VUB).

De kwestie die door de studie gesteld wordt is die van de tijdsordening en de vraag of daar beleidsmatig moet of kan op ingespeeld worden. We komen uit een periode (jaren '60) met onproblematische tijden. Er was de veertig uren week, de acht uren dag en de levensloop van de meeste mensen was voorspelbaar. Tegenwoordig is de tijd problematisch; opnieuw problematisch want in de negentiende eeuw toen er sprake was van kinderarbeid, bijzonder lange werkdagen en

veel losse arbeid, kon je ook moeilijk spreken van voorspelbaarheid of zekerheid. De problemen sinds de late jaren '70 worden steeds groter. We leven in geflexibiliseerde tijden met minder voorspelbare levensfasen en een grote concentratie van de stress in één bepaalde fase (die van de jongvolwassenen). Op individueel vlak ervaart men de problemen onder de vorm van het "geen tijd hebben", het missen van gewenste of het moeten ondergaan van ongewenste ontmoetingen, en stress en prestatiedwang. Maatschappelijk gaat het vooral om het verlies van tijd onder de vorm van files en wachttijden. De tijd en ruimte geraken niet meer bevredigend gecoördineerd en aangezien we op een bepaald moment slechts op één plaats kunnen zijn (ondanks alle technologische beloftes), wordt de roep naar een nieuwe ordening luider. De vraag is of het ordeningsprobleem een individueel dan wel een beleidsmatig probleem is. In het eerste geval lost men het probleem op door zich als individu aan te passen aan de nieuwe eisen. In het tweede geval probeert men de gevolgen te collectiviseren. Maar, stelt Elchardus, de politiek moet hoe dan ook ingrijpen, want zelfs als het als een individueel probleem gezien wordt, dan nog wordt het "system-atisch" omdat het zovèl individuen begint te (be-)treffen.

De tijdsordening is complex en wordt complexer. Elke maatschappelijke factor heeft een eigen ritme en een temporele orde en steeds vaker botsen deze met elkaar. Vooral als de traditionele buffers wegvallen, stukt het systeem. In het bijzonder is het wegvallen van de "huisvrouw" als buffer tussen persoons-gebonden en maatschappelijke tijdsordes van belang.

Er ontstaat een flexibiliseringspiraal waarin een aantal aspecten elkaar versterken. De kapitaalsintensiteit van de productie verhoogt waardoor het belangrijker wordt om de investeringen beter te laten renderen. Op zich heeft dat voor gevolg dat de arbeiders worden geflexibiliseerd, iets dat beter lukt naarmate de arbeidersorganisaties werden verzwakt. Ook de hogere scholingsgraad speelt mee: ze maakt de arbeid doeltreffender en dus waardevoller. Daardoor probeert men er beter gebruik van te maken. De arbeidsduur verminderde wel, maar in een competitieve context resulteert dat in een groter belang dat de effectieve arbeidstijd krijgt. Omdat de waarde van de arbeid steeg, wordt ze langer en flexibeler gebruikt.

Voor mensen die in dergelijke situatie zitten en bijzonder waardevolle arbeid op een flexibele basis te bieden hebben, is er een compensatie: ze krijgen meer tijdssoevereiniteit binnen een afgesproken kader (glijdende uren e.d.), al gaat dat steevast gepaard met het presteren van méér uren.

Het levert deze mensen ook een groter inkomen op waardoor ze in staat zijn flexibele diensten te kopen die het voor hen mogelijk maken te blijven draaien in het systeem. En dat veronderstelt dus een verdere flexibilisering van de gewenste diensten, van de openingsuren van winkels, flexibele kinderopvang etc.

Een van de gevolgen is dat de prestatiedruk erg verzwakt. Om een dergelijke hoge inkomenspositie te kunnen waarmaken heeft men een partner nodig die ook uit werken gaat en moet men die positie weten te verkrijgen op een moment dat de andere levensverwachtingen dienen verwezenlijkt te worden (relatie opbouwen en kinderen krijgen). Op die manier wordt die bepaalde levensfase zwaar belast.

Maar een ander gevolg is dat de geflexibiliseerde diensten die het leven voor twee-verdieners en meer-verdieners draaglijk moeten maken, moeten geleverd worden! Het veronderstelt geflexibiliseerde dienstverleners, winkeliers, tuiniers, kinderoppassers, etc. De flexibilisering werkt meer flexibilisering in de hand.

En uiteindelijk ontstaat een nieuwe vorm van ongelijkheid: geflexibiliseerde, maar tijdssoevereine tweeverdienende gebruikers van hyperflexibele diensten aan de ene kant, en hypergeflexibiliseerde aanbieders van die diensten aan de andere kant. Deze laatsten worden eigenlijk niet gecompenseerd, integendeel. Maar zo nieuw is deze ongelijkheid dan toch weer niet. Het verschil tussen zij die hun lot (tot op zekere hoogte) zelf in handen hebben en zij die dat niet hebben, ten top gedreven in de tegenstelling tussen meesters en slaven, is van alle tijden en is wellicht de oervorm van ongelijkheid.

De samenleving heeft de *just-in-time* procedures veralgemeend. De flexibilisering komt erop neer dat men de voorraden (buffers) vervangt door alle middelen en in het bijzonder de transitie- en coördinatie-middelen, zoveel mogelijk te mobiliseren en er optimaal gebruik van te maken. Die mobilisatie houdt een bijzonder grote prestatiedwang in van zij die aan de winnende kant van de lijn behoren, de anderen betalen het gelag met een vergrote afhankelijk-

heid, beschikbaarheid en een drastische vermindering van de kwaliteit van hun leven. Omdat de transitie- en coördinatiekosten zo hoog oplopen worden ze het liefste afgeschoven op de zwakste individuen en instellingen: die worden extreem geflexibiliseerd en hun statuut wordt stelselmatig verzwakt.

Het economisme speelt hierin een niet te onderschatten rol. Het veronderstelt dat alles in termen van de economische efficiëntie moet gesteld worden en dat daar geen ontkomen aan is. Alleen de bedrijfseconomische overwegingen worden in aanmerking genomen. Mensen en maatschappelijke sectoren worden verplicht zich daar in steeds grotere mate aan te passen.

In de gemobiliseerde maatschappij worden alle voorraden (waaronder de *human resources*) maximaal gemobiliseerd, het veronderstelt een steeds hogere scholing (onderwijs als mobiliserende factor) en leidt tot uitsluiting van laaggeschoolden en ongelijkheid tussen tijdssoevereinen en anderen. Er ontstaat ook een maatschappij met twee snelheden.

Elchardus ontwaart ook een aantal culturele gevolgen van deze tendensen. De groeiende onzekerheid en onvoorspelbaarheid van de levensloop verkort de tijdsperspectieven en vergroot de onverschilligheid. Het werkt ook het individualisme en het utilitarisme in de hand. Uiteindelijk vormt zulks een goede voedingsbodem voor een verrechtsing. Verder verdwijnt steeds sneller de écht vrije tijd (ongeplande tijd) en wordt de maatschappij steeds meer ook letterlijk gemobiliseerd.

De vraag is dan wat er kan gedaan worden om de evoluties in gewenste banen te leiden en/of ongewenste gevolgen te voorkomen? Welke maatregelen men ook bedenkt, ze zullen in hun samenhang moeten bekeken worden. Er wordt nu te veel gedacht en gehandeld vanuit een deelbelang: het bedrijfseconomische perspectief. Daarom zijn de meeste maatregelen die voorgesteld worden een maat voor niets. Het is lapwerk dat hoogstens in staat is om de problemen naar andere terreinen door te schuiven. De nadelen worden naar anderen doorgeschoven en dus ontstaat er een onderklasse. Om de uitsluiting tegen te gaan mag men niet alles onderwerpen aan het ongebreidelde efficiëntiestreven, dat wel partieel werkt maar als totaalvisie een steeds inefficiënter systeem oplevert.

Elchardus pleit voor (tijds-)effectenrapporten en tijdsbudgetstudies om de gevolgen van elke

ingreep (of van het achterwege blijven van een ingreep?) in een samenhang te bekijken en vooraf te kunnen toetsen aan de praktijk. Misschien moet er wel een "Hoge Raad van de Tijd" komen om de matsregelen en studies te coördineren. Het rapport maakt niet duidelijk of die commissie ook de bevoegdheid zou hebben om het een of het ander op te leggen en/of te sanctioneren.

Er wordt verder gedacht aan het rantsoeneren van het verkeer. Men kan het voor de auto(-bestuurder) moeilijk maken in de binnensteden; de snelheid kan beperkt worden en de kosten voor het auto-verkeer zouden aan de verbruiker kunnen doorgerekend worden. Maar Elchardus wijst wel op het probleem dat een verdoken rantsoenering (vb. via de BTW) wel eens zou kunnen uitdraaien op meer ongelijkheid en vraagt zich af of het daarom niet beter is om openlijk te rantsoeneren (mensen verbieden om een groter deel van de mobiliteitsmogelijkheden te verbruiken). Op zijn minst moet men stoppen met het stimuleren van de verplaatsingen.

De sociale zekerheid zou in tijdsheverdelende zin aangepast kunnen worden. Nu is die voornamelijk gericht op de herverdeling van het inkomen. Er zou een soort "Tijdsfonds" gecreëerd kunnen worden dat voor iedereen een bepaalde tijd bewaart, het mogelijk maakt dat er tijd "gespaard" wordt en waaruit men "naar behoefte" uit zou kunnen putten. Het zou een aantal

zaken kunnen helpen spreiden over het hele leven en er dus voor kunnen zorgen dat niet alles in één levensfase gerealiseerd moet worden. Daartoe zou ook het verloningssysteem aangepast kunnen worden waardoor men op een jongere leeftijd (de stress-fase in het leven) over meer geld zou kunnen beschikken.

Voor het probleem van de supergeflexibiliseerde werknemers (de "nieuwe slaven") zou een coöperatief systeem kunnen uitgedacht worden die werkgevers bestraft of ontmoedigd als ze flexibele werknemers betreft die niet in een coöperatieve zitten.

De Gemobiliseerde Samenleving. Tussen de oude en nieuwe ordening van de tijd is een interessant rapport omdat het perspectief biedt. De haalbaarheid van de voorgestelde pistes en de bereidheid om oplossingen te forceren zullen nog moeten blijken, maar die vallen buiten het bestek van het opzet (?).

Jaak Perquy

De Gemobiliseerde Samenleving. Tussen de oude en een nieuwe ordening van de tijd. Marc Elchardus, Koning Boudewijnstichting. Brussel: VUBPRESS, 1997.